

IS DE COMPLEXITEIT VERANDERD?

REACTIE OP IND RAPPORT DEC. 2023

VERSIE 1.0

IS DE COMPLEXITEIT VERANDERD?

Dr. Marnix Visscher

Coördinator juridische ondersteuning

INHOUD

Samenvatting.....	2
1 Inleiding.....	3
2 Impact wetgeving en beleid.....	3
2.1 Afschaffing discretievereiste.....	3
2.2 Afschaffen POK-toets	4
2.3 Toetsing atheïsme en afvalligheid.....	4
2.4 Toegedichte afvalligheid of bekering en zwaartepunt van de beoordeling	4
2.5 Opvolgende aanvraag geloofsgroei.....	5
3 Oorzaken in de uitvoering	6
3.1 Opleiding en ervaring.....	6
3.2 Meer informatie, minder overzicht.....	7
4 Externe invloeden.....	8
4.1 Invloed politiek en belangenorganisaties.....	8
4.2 Invloed politiek en maatschappij.....	9
4.3 Invloed rechterlijke macht	10
4.4 Bijdrage en kwaliteit advocatuur	11
5 Aanvragers	13
5.1 Fluctuatie instroom	13
5.2 Gebruik en misbruik van openbare werkinstructies (en ambtsberichten).....	14
6 Handelingsperspectieven	15
6.1 Handelingsperspectieven IND.....	15
6.2 Handelingsperspectieven voor andere partijen	17
7 Conclusies	18
7.1 Terechte zorgen van de IND	18
7.2 Vertekend beeld	18
7.3 Eigen beleidsruimte en verantwoordelijkheid IND	19

SAMENVATTING

In december 2023 publiceerde de IND het rapport *'Is de complexiteit van het nemen van asielbesluiten veranderd? – Ervaringen, oorzaken en handelings-perspectieven.'* In deze reactie wordt met name aandacht besteed aan de complexe asielaanvragen over geloofsovertuiging. Voor een deel kunnen we de bevindingen van de IND onderschrijven. Voor een ander deel zien we echter, dat de IND zelf onnodig heeft bijgedragen aan toename van complexiteit en te weinig oog heeft voor de invloed van eigen beleidskeuzes.

Terechte zorgen van de IND

Het structurele personeelstekort en het grote personeelsverloop bij de IND leidt tot ernstige knelpunten. (Verdiepende) opleiding en de opbouw van ervaring staat voortdurend onder grote druk. Dit uit zich onder meer in een afnemende kwaliteit van besluitvorming bij asielaanvragen over geloofsovertuiging.

De IND stelt voor om meer te gaan werken met specialisatie. Wij juichen dat toe, maar het bevreemdt wel dat specialistenteams die in 2020 opgeleid werden niet meer lijken te bestaan en dat evaluatie hiervan ontbreekt.

De politiek gaat niet altijd verstandig om met maatschappelijke verontwaardiging. Dit kan leiden tot besluiten die niet voldoen aan normen van rechtvaardigheid.

Vertekend beeld

Het IND rapport geeft op enkele punten een zeer vertekend beeld. Het Europees Hof van Justitie van de EU wordt ten onrechte toegedicht te hebben bijgedragen aan complexiteit, aangezien het Hof in 2012 enkel gewezen heeft op verplichtingen van verdragen waar Nederland zich aan verbonden heeft. Ook schetst de IND een beeld van onvoorspelbare en onbeheersbare fluctuaties in het aantal complexe asielaanvragen, terwijl de 'opeenhoping' van complexe zaken voortkwam uit langdurig uitstel van die complexe zaken en daarmee voorspelbaar was.

Eigen beleidsruimte en verantwoordelijkheid IND

Het IND rapport bevestigt de punten die wij reeds in 2022 benoemden¹: de IND werkt, ook blijkens input van VluchtelingenWerk, Nidos en IND medewerkers, complexiteit in de hand door onvoldoende gestructureerd te reageren op ontwikkelingen in jurisprudentie en beleid. Medewerkers raken het overzicht kwijt in een woud van informatie. Wij zien dit ook terug in de werkinstructie over geloofsovertuiging. Deze is de afgelopen jaren wel flink uitgebreid, maar niet begrijpelijker en inzichtelijker geworden. De IND maakt ook te weinig en te vrijblijvend gebruik van externe expertise. Medewerkers krijgen daardoor onvoldoende handvatten om zich te concentreren op de aspecten die bij een individuele asielaanvraag echt van belang zijn.

De IND concludeert dat de kwaliteit van het werk van de advocatuur hen helpt om tot betere besluiten te komen. Het bevreemdt dan ook zeer, dat geadviseerd wordt de rechtsbijstand uit de bestuurlijke fase te halen. Verwacht kan worden, dat meer zaken in beroep bij de rechtbank komen, meer beroepen gegrond verklaard worden en de IND alsnog opnieuw naar de zaak moet kijken, waarmee de werkdruk bij zowel de rechtbank als de IND eerder toe- dan af zal nemen.

¹ <https://juridisch.gave.nl/nieuws/complexiteit-en-uitvoerbaarheid-in-bekeringszaken>

1 INLEIDING

In december 2023 publiceerde de IND het rapport *'Is de complexiteit van het nemen van asielbesluiten veranderd? – Ervaringen, oorzaken en handelings-perspectieven*.² Van de diverse asielaanvragen zijn die over geloofsovertuiging in het bijzonder complex. In het IND rapport wordt daar dan ook de nodige aandacht aan besteed.

Het IND onderzoek bestrijkt de periode 2010-2022. De algemene ervaring is, dat de complexiteit in die periode is toegenomen. Dit geldt zeker voor complexe asielaanvragen over, onder meer, afvalligheid of bekering. Het rapport meldt wel dat er ook factoren zijn die de complexiteit verminderd hebben, maar per saldo lijkt de complexiteit te zijn toegenomen.

In dit rapport wordt besproken wat de doorwerking is geweest van verschillende factoren in de complexiteit van asielaanvragen over afvalligheid en bekering. We putten hiertoe uit onze ervaring met de 750 asieldossiers die onze stichting sinds 2010 heeft onderzocht en we volgen globaal de indeling van het IND rapport. Voor een deel zal blijken dat onze stichting instemt met de door de IND geuite zorgen, voor een deel zal blijken dat de IND o.i. een minder juiste duiding geeft aan beschikbare informatie en dat de IND zelf meer mogelijkheden heeft om toenemende complexiteit tegen te gaan dan uit het IND-rapport blijkt.

Belangrijke zaken die aan de orde komen heeft onze stichting reeds in 2022 onder de aandacht gebracht. Ook toen was onze conclusie dat de toegenomen complexiteit (bij asielaanvragen over geloofsovertuiging) grotendeels een gevolg is van de beleidskeuzes die de IND in het verleden zelf heeft gemaakt. Onze stichting heeft al een en andermaal voorstellen gedaan voor betere keuzes waaraan de IND tot op heden geen aandacht lijkt te besteden.³

2 IMPACT WETGEVING EN BELEID

2.1 Afschaffing discretievereiste

Op p. 28 wordt benoemd dat het HvJ EU in 2012 oordeelde dat van een bekeerling niet verwacht mag worden dat hij afziet van voor hem belangrijke geloofsuitingen teneinde vervolging te voorkomen. Tot dat moment gold in Nederland het beleid dat van een bekeerling verwacht mocht worden dat hij zich bij terugkeer terughoudend opstelt bij de uitoefening van zijn geloof, een beleid dat naar het oordeel van het Hof in strijd was met de beginselen van de vrijheid van godsdienst.

Gevolg van deze uitspraak was, dat de toetsing van de geloofwaardigheid van bekering belangrijker werd. Immers, voorheen kon de IND de bekering van vreemdelingen geloofwaardig achten zonder de asielaanvraag te hoeven inwilligen. Sinds 2012 kan dat voor verschillende groepen nauwelijks meer en staat de IND voor de opgave kritischer te toetsen op de geloofwaardigheid van de bekering zelf, wat de behandeling van de asielaanvraag complexer maakt.

Onze stichting merkt wel op, dat het niet juist is deze toename van complexiteit toe te schrijven aan invloed van (in dit geval) Europese jurisprudentie. Het HvJ EU heeft immers het uitgangspunt voor de toetsing niet gewijzigd of strenger gemaakt, het Hof heeft enkel onderstreept dat de

² Beschikbaar op <https://ind.nl/nl/documenten/02-2024/rapport-complexiteit-bij-het-nemen-van-een-asielbesluit.pdf>

³ zie <https://juridisch.gave.nl/nieuws/complexiteit-en-uitvoerbaarheid-in-bekeringszaken> en <https://juridisch.gave.nl/bibliotheek/tijd-voor-bekeerlingen-in-de-aa>

toetsing moet voldoen aan de vereisten van internationale verdragen, zoals de vrijheid van godsdienst, waar Nederland zich reeds aan geconformeerd had maar waarmee het discretievereiste, i.e. het beleid van terughoudendheid, in strijd was.

2.2 Afschaffen POK-toets

Op p. 25, 28 en 75 van het IND rapport komt de POK-toets ter sprake zoals die tot 2015 gold: er was de vereiste van 'positieve overtuigingskracht' als de vreemdeling geen reis- of identiteitspapieren kon overleggen en daar geen aannemelijke verklaring voor had. In principe kon een aanvraag dan al worden afgewezen bij één enkele tegenstrijdigheid. Sinds de afschaffing van de POK-toets moet alle informatie van verklaringen en documenten meegewogen worden. Dat maakt de beoordeling bewerkelijker, maar ook beter. De POK-toets werd ook binnen de IND wel gezien als 'kort door de bocht'. Overigens was er bij asielaanvragen over bekering een gematigder toepassing van de POK-toets⁴. De impact van de afschaffing op de complexiteit van dit soort asielaanvragen was o.i. dan ook gematigder dan uit het IND-rapport blijkt.

2.3 Toetsing atheïsme en afvalligheid

Op p. 28 wordt gemeld, dat de toets in de loop van de tijd uitgebreid is, doordat naast bekering ook atheïsme en afvalligheid als asielmotief is opgenomen in de werkinstructie. Deze voorstelling van zaken is toch wat merkwaardig. Immers, de toetsing blijft gaan over de vraag: wat is de geloofsovertuiging⁵ van de vreemdeling en welk risico geeft dat in land van herkomst. De kern van het probleem was, dat de werkinstructie⁶ was opgezet vanuit het perspectief van een bekering tot een andere godsdienst en dat afvalligheid en atheïsme daarna nog 'ingevlogen' werden⁷. Het resultaat leidde bij de ABRvS tot vragen waar de IND geen duidelijk antwoord op kon geven. Dit bracht de ABRvS tot de uitspraak dat de IND zijn werkwijze voor atheïsme en afvalligheid moest verbeteren, wat binnen vier weken na de uitspraak resulteerde in een flinke uitbreiding van de werkinstructie⁸ die nog steeds veel vragen oproept.⁹ Hier ligt de toegenomen complexiteit dan ook niet aan de noodzaak van forse uitbreiding van de werkinstructie, maar aan de wijze waarop deze tot stand is gekomen en vervolgens herzien.

2.4 Toegedichte afvalligheid of bekering en zwaartepunt van de beoordeling

Als een afvalligheid of bekering niet geloofwaardig wordt geacht, kan het zijn dat de vreemdeling bij terugkeer risico loopt omdat hem afvalligheid of bekering toegedicht wordt. Dit komt, althans in de werkwijze van de IND, bovenop het onderzoek naar en de beoordeling van de afvalligheid of bekering, wat dus leidt tot meer complexiteit. Vraag is wel, of die toename in complexiteit onontkoombaar is. De IND heeft in de werkwijze ingebouwd, dat het zwaartepunt van de beoordeling ligt op de motieven voor en proces van bekering (dan wel afvalligheid). Daar

⁴ Uitspraak ABRvS 24 mei 2023, ECLI:NL:RVS:2013:CA0955, r.o. 3.4

⁵ Onder geloofsovertuiging dient ook te worden begrepen het niet-geloven zoals daarvan sprake kan zijn bij afvalligheid die niet (direct) leidt tot een alternatieve geloofsovertuiging.

⁶ WI 2018/10, opgevolgd door WI 2019/18

⁷ Mondelinge communicatie van de IND (SUA) met onze stichting.

⁸ WI 2022/3

⁹ In de werkinstructie staat bijvoorbeeld: "Om de afvalligheid te beoordelen is het essentieel om duidelijk te krijgen om welk type afvalligheid het gaat", maar wat bedoeld wordt met 'type afvalligheid' wordt nergens duidelijk gemaakt en kon de IND (SUA) ook in gesprek met onze stichting niet ophelderen. Zie verder bespreking op

<https://juridisch.gave.nl/bibliotheek/wi-2022-3-bekeerlingen-en-afvalligen>

is dus altijd zwaar op ingestoken, ook als de bekering of afvalligheid jaren geleden heeft plaatsgevonden. Bij de beoordeling van de asielaanvraag gaat het echter om de vraag, welk risico loopt de vreemdeling *nu* als hij zou terugkeren. Het gaat dus om zijn huidige religieuze uitingen (of het zich onthouden daarvan) en de risico's die die uitingen met zich meebrengen.

Nu is het zo, dat van de vreemdeling verwacht kan worden dat hij bedoelde uitingen (of het zich onthouden daarvan) beëindigt als ze niet voortkomen uit een geloofwaardig geachte afvalligheid of bekering. Evenwel, als de vreemdeling daadwerkelijk bedoelde uitingen (of het zich onthouden daarvan) beëindigt maar aannemelijk is dat hem dan desalniettemin een afvalligheid of bekering toegedicht zal worden, zal de beoordeling van de risico's die hij loopt ten gevolge van die toedichting de hoofdzaak zijn voor het besluit. In dat geval is de vraag of de gestelde afvalligheid of bekering geloofwaardig geacht kan worden waarschijnlijk weinig relevant.

Pas als die uitingen niet zonder meer leiden tot de conclusie dat de vreemdeling bij terugkeer afvalligheid of bekering toegedicht zal worden indien hij zou stoppen met die uitingen, wordt de vraag relevant of van de vreemdeling ook verwacht mag worden of hij zich van die uitingen onthoudt. Dat is het geval, indien aan die uitingen geen daadwerkelijk geloof of afvalligheid ten grondslag ligt. Kan de vreemdeling aannemelijk maken dat zijn uitingen en activiteiten (of het zich onthouden daarvan) voor hem persoonlijk van belang zijn in het kader zijn geloof (dan wel niet-geloven t.a.v. de voorgeschreven godsdienst), dan mag niet verwacht worden dat de vreemdeling afziet van betreffende uitingen en activiteiten. Maar ook in dat geval richt het onderzoek en de beoordeling zich primair op de huidige situatie van wat de vreemdeling gelooft of niet gelooft en hoe hij dat uit. De IND zou aldus de eigen werkwijze kunnen vereenvoudigen door af te zien van de algemene regel dat het zwaartepunt ligt op de motieven voor en het proces van bekering of afvalligheid dat verder in het verleden gelegen kan zijn. Motieven en proces kunnen wel deel blijven uitmaken van de beoordeling of geloofwaardig is dat de gestelde activiteiten of het zich onthouden daarvan voortkomen uit een daadwerkelijke afvalligheid of bekering, maar het zwaartepunt van de beoordeling ligt dan wel bij het element activiteiten zoals bij een toetsing *ex nunc* verwacht mag worden.

Om een en ander meer praktisch te maken, kan in dit verband overwogen worden om goed gebruik te maken van de AA+ procedure die immers de mogelijkheid biedt om voor complexe zaken, zoals die over geloof, twee gehoordagen in te plannen. Het lijkt ons denkbaar om dan de eerste gehoordag met name te besteden aan de vraag hoe de vreemdeling zijn gestelde afvalligheid of bekering uit en waarom dat voor hem belangrijk is en wat het betekent voor de risico's die hij daardoor loopt bij terugkeer, inclusief de vraag of en in hoeverre er sprake kan zijn van een toegedichte afvalligheid of bekering. Vervolgens kan beoordeeld worden of er voldoende informatie is om te kunnen concluderen tot een geloofwaardige afvalligheid of bekering dan wel een toegedichte afvalligheid of bekering. Alleen als er onvoldoende reden is om een toedichting van afvalligheid of bekering geloofwaardig te achten en er onvoldoende informatie is om een gestelde afvalligheid of bekering geloofwaardig te achten, zal de tweede gehoordag van de AA+ benut moeten worden om dieper door te vragen over de afvalligheid of bekering inclusief de motieven daarvoor en het proces dat ertoe geleid heeft.

2.5 Opvolgende aanvraag geloofsgroei

Als de bekering in een eerdere asielprocedure ongeloofwaardig is geacht, kan de vreemdeling een opvolgende aanvraag doen op grond van geloofsgroei. Een bekering is namelijk meestal een doorgaand proces dat gaandeweg tot verdieping komt.

Op p. 28 wordt opgemerkt, dat de ABRvS bij zo'n aanvraag over geloofsgroei een strengere motiveringsplicht heeft opgelegd. "De IND mag niet enkel kijken naar de verklaringen in de opvolgende procedure, maar moet ook de verklaringen in de eerdere procedure(s) betrekken en deze in samenhang beoordelen." Hierbij moet wel bedacht worden, dat de IND voorheen kon uitgaan van ongerijmde verwachtingen. Uitgangspunt was vaak, dat de beoordeling van de eerdere procedure ging over een 'afgesloten tijdperk' en dat de er bij de nieuwe asielaanvraag sprake moest zijn van nieuwe 'motieven en proces' van bekering die los staan van de motieven en proces van de eerdere procedure. Echter, het is eigen aan een doorgaand bekeringsproces, dat het steeds meer tot verdieping komt, wat met zich meebrengt dat de bekering bij, bijvoorbeeld, de eerste asielaanvraag nog te pril geweest kan zijn om te overtuigen en dat de vreemdeling na een voortgaand proces van bekering bij de opvolgende aanvraag wel kan overtuigen. Bovendien heeft de ABRvS uitgesproken, dat geloofsgroei zich kan uiten op het vlak van kennis en activiteiten. Het zijn met name de activiteiten die risico kunnen opleveren bij terugkeer. De toetsing zou dus vooral moeten gaan over de activiteiten en andere uitingen in het kader van het nieuwe geloof, met de vraag (die al in de werkwijze is ingebouwd) waarom die activiteiten en uitingen voor de vreemdeling persoonlijk van belang zijn. Hier heeft de IND het zichzelf echter moeilijk gemaakt door het zwaartepunt te leggen op de motieven voor en het proces van bekering. Daar wordt bij de opvolgende aanvraag dan ook de meeste aandacht aan besteed terwijl dat mogelijk weinig relevant is.

3 OORZAKEN IN DE UITVOERING

3.1 Opleiding en ervaring

Terecht wordt benoemd dat asielaanvragen die gaan over bekering extra lastig zijn, omdat de nadruk minder op objectieve feiten ligt en meer op beweegredenen, gevoelens en gedachten. "*Dit alles vergt meer afwegingen, kennis en tijd van de beslismedewerker.*" (p. 29) Daarbij kan gebrek aan vertrouwen in de eigen vaardigheden bij gehoor- en beslismedewerkers er toe leiden dat gehoren langer worden en dat vaker besloten wordt tot een aanvullend gehoor. (p. 41) Ook kan gebrek aan ervaring leiden tot meer werk voor ondersteunende afdelingen. (p. 42)

Gebrek aan ervaring is naar onze indruk zeer actueel. Het personeelsverloop is groot en er zijn veel nieuwe medewerkers die ingewerkt moeten worden terwijl de druk om hen snel in te zetten hoog is. In de conclusies van het IND rapport (p. 78,79,83) wordt dat ook concreet benoemd. We horen van de IND dan ook al meerdere jaren, dat er nauwelijks tijd is om medewerkers na de basisopleiding voldoende vervolgopleiding te bieden om beter toegerust te worden voor de complexe asielaanvragen zoals die over bekering.¹⁰ We zien dat terug in de kwaliteit van de gehoren, deze bevindt zich in onze waarneming op een dieptepunt zoals we lang niet gezien

¹⁰ Ook uit andere bronnen blijkt dat er structureel te weinig tijd besteed wordt aan opleiding, zie onder meer WODC-Rapport 'Geloof en liefde onder het vergrootglas van de IND', augustus 2021 (<https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3101>) en de beleidsreactie daarop d.d. 1 oktober 2021, p. 3 (<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/10/01/tk-beleidsreactie-wodc-rapport-geloof-en-liefde-onder-het-vergrootglas-van-de-ind>). Zie ook antwoorden op vraag 7 en 8 van de brief IND d.d. 19 mei 2022 inzake 'Verzoek om informatie Werkinstructie 2022/3' (https://juridisch.gave.nl/wp-content/uploads/2022/08/antwoordbrief-IND-WOB-WOO-mbt-WI-2022_3.pdf), waaruit blijkt dat in de basisopleiding wel voorzien is in een workshop over bekering en afvalligheid, maar over vervolgcursussen kan de IND slechts weinig informatie geven, er zijn in 2019 wel workshops afvalligheid aangeboden maar hoeveel tijd aan vervolgcursussen besteed wordt is kennelijk niet bekend. Tichting

hebben en dit beeld wordt door advocaten bevestigd. We komen zelfs tegen, dat de tolk wordt gevraagd of hij het nog begrijpt, omdat de gehoordmedewerker de meest elementaire kennis over het christelijke geloof blijkt te ontberen.

Bij asielaanvragen over bekering zien we overigens niet alleen gebrek aan vertrouwen in de eigen vaardigheden een rol spelen, maar ook een misplaatst vertrouwen. We zien een structureel probleem dat er altijd weer gehoor- en beslismedewerkers zijn die menen te weten 'hoe het zit' en niet door hebben dat ze werken op basis van stereotypen. Een klassiek voorbeeld is de vraag 'wat was het moment van uw bekering' terwijl een bekering vaak een geleidelijk proces is zonder een aanwijsbaar moment waarop 'het' gebeurde. Soms zie je een gehoor uit de hand lopen omdat de gehoordmedewerker niet openstaat voor de uitleg van de vreemdeling hoe het wel gegaan is en blijft doorvragen wanneer nu eigenlijk 'het moment' was. Nodeloos te zeggen dat het gehoor niet alleen onnodig lang wordt, maar ook weinig bruikbare informatie oplevert, nog afgezien van de irritatie en (extra) spanning die dit bij de vreemdeling kan oproepen.

Onze stichting ziet hier een serieus probleem dat o.i. in belangrijke mate veroorzaakt wordt door politieke beleidskeuzes. In 2017 werd de capaciteit bij de IND snel afgeschaald nadat de hoge instroompiek van 2015 verwerkt was. Gevolg was dat al snel nieuwe achterstanden ontstonden en dat de jaren daarna in korte tijd veel nieuwe medewerkers ingewerkt moesten worden. Met de lage instroom vanwege de corona-reisbeperkingen in 2020 en 2021 werd de organisatie weer behoorlijk afgeschaald met nieuw capaciteitsgebrek tot gevolg.

In de conclusies (p. 87,88) wordt ook geopperd om meer te gaan werken met specialisatie op land- en asielmotief. In dit verband is vermeldenswaard, maar niet in het IND rapport benoemd en geëvalueerd (!), dat er in maart 2020 een opleidingsweek is geweest voor zo'n zestig nieuwe medewerkers die op twee aanmeldcentra een Iran-team zouden gaan vormen. In die opleidingsweek is ook speciaal aandacht besteed aan onderwerpen als afvalligheid, bekering en LHBTIQ+. Onze stichting heeft tot wederzijdse tevredenheid een bijdrage kunnen leveren. Dit heeft echter tot op heden geen vervolg gekregen en naar verluid bestaan deze Iran-teams ook niet meer.

Onze stichting heeft in 2021 op verzoek van en in overleg met de IND wel een serie van vier webinars van elk ongeveer 1 uur geproduceerd die medewerkers in kleine groepjes op eigen gelegenheid kunnen volgen. Tot onze verbazing heeft de IND besloten de webinars niet in te zetten. De reden daarvoor blijft onduidelijk. Bij de presentatie van de webinars in maart 2022 hadden we wel te maken met nieuwe gesprekspartners bij de IND (die wisselen ongeveer elke twee jaar!) en de nieuwe gesprekspartners hadden kennelijk andere ideeën over de opleidingsbehoeften dan hun voorgangers. Gevolg is dat de webinars ongebruikt blijven. Wij kunnen dit niet begrijpen, niet alleen vanwege de investering die weggegooid wordt, maar ook omdat de gekozen webinarvorm zich leent voor een flexibele inzet waarvoor het niet nodig is om grotere groepen medewerkers een halve of hele dag vrij te plannen van de reguliere werkzaamheden, zie ook par.6.1 verderop.

3.2 Meer informatie, minder overzicht

Op p. 42 wordt gemeld, dat medewerkers van SUA¹¹ steeds vaker vragen krijgen over de uitleg van beleid of over bepaalde uitzonderingssituaties. Als reactie hierop wordt steeds meer informatie vastgelegd in nieuwe of uitgebreidere werkinstructies. Gevolg is, zo valt te lezen, dat medewerkers minder op de eigen professionaliteit vertrouwen en uit de hoeveelheid aan

¹¹ Afd. Strategie en Uitvoerings Advies van de Directie Asiel & Bescherming van de IND

informatie minder makkelijk weten te onderscheiden wat in een zaak behoort tot de hoofdzaken en wat behoort tot de bijzaken.

Als het gaat om asielaanvragen van afvalligen en bekeerlingen, is in par. 2.3, 2.4 en 2.5 al besproken dat de betreffende werkinstructie wel omvangrijker is geworden maar niet inzichtelijker. Goed beschouwt meent onze stichting dat de werkinstructie zelf te weinig handvatten biedt om hoofd- en bijzaken te onderscheiden.

Blijkens p. 13,14 van het IND rapport hebben ook VluchtelingenWerk en Nidos aangegeven dat de IND zelf bijdraagt aan de ervaring van toegenomen complexiteit. *“De geïnterviewde van VWN noemde bijvoorbeeld dat het voor IND-medewerkers mogelijk door vele uitzonderingen ten aanzien van de soort procedure voor specifieke groepen moeilijk kan zijn het overzicht te houden over welk proces voor welke aanvragers geldt. Nidos vermoedt dat de IND zelf kan zorgen voor minder complexiteit door beleidswijzigingen of jurisprudentie om te zetten in duidelijkere werkinstructies.”* Interviews met de eigen IND medewerkers lijken dit beeld te bevestigen, zie p. 43,44 van het IND rapport: informatie is te veel verspreid, niet eenduidig vindbaar en volgens enkele geïnterviewden *“interpreteert de IND jurisprudentie, wet-, regelgeving of beleid bovendien te nauw in de instructies, waardoor steeds meer details vast komen te liggen in instructies.”*

4 EXTERNE INVLOEDEN

4.1 Invloed politiek en belangenorganisaties

Op p. 28 en 62 wordt ook benoemd, dat de politiek en belangenorganisaties steeds meer invloed uitoefenen op het beleid, wat bijdraagt aan complexiteit. Als voorbeeld wordt genoemd de verplichte raadpleging van de bekeringscoördinator, wat meer handelingen en afstemming vergt.

Onze stichting herkent het beeld dat de invloed van de politiek en belangenorganisaties kan leiden tot een toename van complexiteit. In zoverre zijn we het eens met de IND wat betreft de vaststelling van een feit. De IND lijkt er echter weinig oog voor te hebben, dat ze zelf de randvoorwaarden bepaalt aangaande de wijze waarop de politiek en belangenorganisaties invloed kunnen uitoefenen. Er zijn in de loop van de jaren belangrijke momenten geweest waarop de IND advies bij deskundigen heeft ingewonnen. Vervolgens zien we, dat de IND behoorlijk vrijblijvend met dat advies kan omgaan. In 2012 heeft bijvoorbeeld dr. Arjan Plaisier, toenmalig landelijk scriba van de Protestantse Kerk in Nederland, geadviseerd over de werkwijze bij asielaanvragen over bekering. Terwijl Plaisier er op wees, dat vooral belangrijk is de vraag of iemand christen is en hoe hij dat uit, heeft de IND zelf besloten het zwaartepunt te leggen bij de vraag hoe en waarom iemand (soms lang geleden) christen is geworden. Vaak gaat het in de gehoren dan ook uitgebreid over ‘motieven voor en proces van bekering’ en komen de activiteiten en uitingen en de vraag waarom die voor de vreemdeling belangrijk zijn, veel minder aan bod terwijl dat juist belangrijk is voor de beoordeling of de vreemdeling risico loopt bij terugkeer, zie hiertoe ook hetgeen reeds in par. 2.4 besproken is. Ook bij de herziening van de werkwijze bij atheïsme en afvalligheid (genoemd in par. 2.3) zijn formeel deskundigen geraadpleegd, maar gebleken is dat de IND het ingewonnen advies niet heeft vastgelegd en dat de

raadpleging van deskundigen daarmee kennelijk behoorlijk vrijblijvend is geweest¹² en aantoonbaar niet heeft geleid tot een inzichtelijke, werkbare én toetsbare werkwijze.

Ook moet opgemerkt worden, dat de door de staatssecretaris toegezegde overleggen van belangenorganisaties met de bekeringscoördinatoren¹³ tot op heden niet lijken plaats te vinden. Het is met name in deze context dat de invloed vanuit de politiek en belangenorganisaties nogal eens een random karakter heeft, voortkomend uit blijvende onvrede over de werkwijze van de IND, en dat de invloed van onze stichting de laatste jaren meest plaatsvindt via zaken waarbij de ABRvS vragen heeft over de werkwijze van de IND. Het is daarbij zo, dat de IND veel eigen beslisruimte heeft hoe met een uitspraak van de ABRvS om te gaan, wat blijkens de bespreking in par. 2.3 niet vanzelf leidt tot de noodzakelijke verbetering van de werkwijze. O.i. snijdt de IND zichzelf hiermee in de vingers, omdat de werkwijze meer dan nodig gecompliceerd blijft en voor zowel de uitvoerenden als de rechtelijke toetsing onvoldoende inzichtelijk is. Zoals reeds in par. 3.2 is aangehaald, hebben ook Vluchtelingenwerk, NIDOS en geïnterviewde IND medewerkers hierop gewezen.

Bij een meer open en transparante houding van de IND zou er onzerzijds weinig reden meer zijn om de route via de politiek te nemen. Hiertoe zou de IND de inbreng van deskundigen echt meer dan tot nu toe serieus moeten nemen zodat we in wederzijds vertrouwen kunnen werken aan het gezamenlijke doel, namelijk de IND medewerkers voorzien van bruikbare informatie waarmee zij dit soort complexe asielaanvragen met gegrond vertrouwen kunnen behandelen.

4.2 Invloed politiek en maatschappij

Op p. 64 en 65 wordt ook aangeroerd, dat het vaak individuele zaken zijn die aanleiding vormen voor politici om zich over het asielbeleid uit te spreken. Vaak spelen media-aandacht en maatschappelijke verontwaardiging een belangrijke rol. De IND merkt op: *“door vooral input te leveren op individuele, vaak als schrijnend ervaren zaken, is er minder aandacht voor het evalueren en verbeteren van het algemene beleid.”* (p. 64)

Onze stichting snapt het knelpunt dat de IND hier ervaart. In principe moet de IND zijn werk in alle rust kunnen doen zonder zich ‘op de vingers gekeken’ te voelen door de media en de maatschappij. Als maatschappelijke verontwaardiging zich richt op het beleid zelf, kan dat aanleiding zijn voor een zinvol debat. Als de maatschappelijke verontwaardiging zich richt op een individuele zaak, wordt dat lastig. Op zich kan een individuele zaak een tekortkoming in beleid blootleggen. We zien echter ook, dat maatschappelijke verontwaardiging op zichzelf een doorslaggevende factor kan worden. Dan dreigt het risico, dat een vreemdeling die er minder voor in aanmerking komt wel asiel verleend wordt en een vreemdeling die er eerder voor in aanmerking zou moeten komen niet, enkel omdat de één een stevig sociaal netwerk in de Nederlandse maatschappij heeft weten te krijgen en de ander niet.

¹² Men zie de resultaten van een WOB-verzoek te dezen, gepubliceerd op <https://juridisch.gave.nl/raadpleging-deskundigen-tbv-wi-2022-3>

¹³ Zie Kamerstuk 19637, nr. 3097, 25 april 2023 | Overheid.nl > Officiële bekendmakingen (officielebekendmakingen.nl): *“Ten tweede hebben we tijdens het gesprek besproken hoe de IND haar kennis kan bevorderen door gebruik te maken van de expertise van externen. In bovengenoemde brief heb ik uw Kamer reeds geïnformeerd dat de IND externe experts waar relevant consequenter zal betrekken bij het ontwikkelen van trainingen en zullen er bijeenkomsten worden georganiseerd met externe experts en de bekeringscoördinatoren. (...) De IND zal dergelijke bijeenkomsten weer gaan inplannen.”*

Het IND rapport noemt in dit verband, *“dat de maatschappelijke discussie over geloofwaardigheid in Nederland uitzonderlijk is in de internationale context. In andere landen is dit minder een onderwerp van discussie. Daar is (...) vaak ook geen expliciete en openbare toetsingssysteem voor geloofwaardigheid, waardoor minder kritiek is vanuit de maatschappij over de wijze van toetsing.”* Bij deze gedachtengang merken we wel op, dat de IND in het verleden ook niet scheutig was met het publiceren van hun werkinstructies. Pas in 2018 kwam er bijvoorbeeld een openbare werkinstructie voor asielaanvragen over bekering en pas sinds 2022 worden veel werkinstructies en informatieberichten op de website gepubliceerd. De maatschappelijke verontwaardiging bestaat echter al veel langer en lijkt meer samen te hangen met een, in vergelijking met andere landen, hogere mate van participatie van het ‘maatschappelijk middenveld’ in het publieke debat.

Of de maatschappelijke discussie rondom asielbesluiten in Nederland echt uitzonderlijk is in vergelijking met ons omringende landen is overigens nog maar de vraag, al zullen er best landen zijn waar die discussie minder gevoerd wordt. Onze stichting is in elk geval bekend met vergelijkbare discussies in ons omringende landen. In bijvoorbeeld Oostenrijk, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk heeft dat geleid tot een wezenlijke bijdrage van maatschappelijke organisaties aan een verbeterde werkwijze voor asielaanvragen over een bekering. Een vruchtbare samenwerking tussen een immigratiedienst en betrokken maatschappelijke organisaties zou wel eens een effectief middel kunnen zijn om maatschappelijke verontwaardiging (deels) voor te zijn en beter te kanaliseren. Het helpt ons als stichting in elk geval wel, als we bij verontwaardiging over een afwijzing in voorkomende gevallen kunnen uitleggen waarom de afwijzing niet onredelijk is. Soms kunnen we een Kamerfractie aan wie een zaak is voorgelegd adviseren, alvorens zij besluiten of ze er aandacht voor gaan vragen.

4.3 Invloed rechterlijke macht

Op p. 65 en 66 wordt gemeld dat medewerkers ervaren dat rechters een kritischer houding hebben tegenover de IND. Een belangrijke oorzaak wordt gezien in de toeslagenaffaire en toegenomen aandacht voor de menselijke maat. Onze stichting herkent dit beeld. Hierbij zien wij met name dat de rechtbank en de ABRvS consequenter zijn geworden en er aldus meer eenheid in de rechtspraak lijkt te zijn. Tot aan 2021, toen de ABRvS een juridische reflectie uitvoerde naar aanleiding van de toeslagenaffaire, werden gangbare redeneringen van de IND waarom geen waarde toegekend zou hoeven worden aan rapporten als van onze stichting de ene keer wel en de andere keer niet gevolgd.¹⁴ Vanaf 2021 spreken de rechtbank en de ABRvS veel consequenter uit dat de IND inhoudelijk moet ingaan op de argumenten van onze rapporten, wat overigens een uitvloeisel is van de eigen werkinstructies van de IND en dus niet door de rechtbank en de ABRvS is bedacht.

Volgens IND rapport zijn er IND'ers die het gevoel hebben dat rechters vaker op de stoel van beleidsmakers gaan zitten, wat een geïnterviewde rechter niet herkent. Als het gaat om asielaanvragen vanwege bekering of afvalligheid (de zaken waar onze stichting zicht op heeft), zien we juist dat de rechter en de ABRvS soms wel vragen hebben over het beleid en de werkwijze van de IND, waarna vervolgens blijkt dat de IND bedoelde vragen niet altijd inzichtelijk weet te

¹⁴ Een voorbeeld van zo'n redenering is, dat 'de IND' per jaar 'veel meer zaken van bekeerlingen ziet' dan onze stichting, alsof dat iets zegt over de ervaring en deskundigheid van een bij een zaak betrokken medewerker die immers lang zoveel zaken niet ziet als 'de IND' als geheel.

beantwoorden.¹⁵ Tekenend is een uitspraak waarbij de rechter zich er over beklaagt dat de IND lopende de procedure al vier of vijf verschillende uitleggingen heeft gegeven over een belangrijk onderdeel van de werkwijze: *“Ofschoon de rechtbank niet degene is die de werkinstructie heeft gemaakt en ten uitvoer brengt, heeft zij twijfels over de uitleg die verweerder thans over zijn eigen beleid en werkwijze geeft. Die twijfel wordt niet alleen ingegeven door de verschillende standpunten die verweerder heeft ingenomen in deze zaken, maar ook gevoed door het feit dat de rechtbank ambtshalve bekend is met vergelijkbare bekeringszaken waarin met in achtneming van WI 2019/18 wel gekeken wordt of niet aannemelijke verklaringen ten aanzien van de motieven voor en het proces van bekering nog gecompenseerd kunnen worden met overtuigende verklaringen ten aanzien van de kennis en de activiteiten.”*¹⁶ We wijzen ook op de in par. 2.3 besproken vragen welke de ABRvS had over de werkwijze bij atheïsme en afvalligheid en de wijze waarop de werkinstructie vervolgens is gewijzigd.

Als IND medewerkers het zelf niet goed weten, kan niet alleen de rechter er weinig mee, maar is de werkwijze ook voor IND medewerkers zelf te onduidelijk wat bijdraagt aan het gevoel van complexiteit. De oorzaak ligt dan niet bij de rechtbank maar bij gebrek aan opleiding en ervaring en mogelijk bij een gebrekkige informatievoorziening zoals reeds besproken in par. 3.2.

Verder is de geïnterviewde rechter van mening dat de IND volhardender is geworden in haar besluiten en steeds vaker blijft doorprocederen op een kwalitatief slecht besluit. Volgens IND rapport vertonen registratiedata geen toename in het aantal hoger beroepen aangespannen door de IND. Dat laatste zegt echter niet zo veel. Rapport IND meldt namelijk ook, dat er in totaal minder uitspraken waren waartegen de IND in hoger beroep kon gaan. De rechter had het niet over een toenemend aantal hoger beroepen door de IND maar over ‘vaker doorprocederen op een kwalitatief slecht besluit’. Die laatste tendens menen wij ook waar te nemen, in die zin dat we weer vaker niet ter zake doende argumenten (zoals “de IND ziet jaarlijks meer bekeringszaken dan de Stichting Gave”¹⁷) zien terugkomen waarvan we verwacht hadden dat die niet meer in het geheugen van de IND zouden rondwaren. Waar dit op wijst is, dat de IND weer lijkt terug te keren naar oude, door de rechtbank en ABRvS meermalen als onjuist aangemerkte, redeneringen in een kennelijke poging kwalitatief slechte besluiten toch overeind te houden.

4.4 Bijdrage en kwaliteit advocatuur

Op p. 67 wordt gesteld dat de advocatuur scherper, strenger of actiever is geworden. Daarbij is men bij de IND over het geheel genomen positief over de kwaliteit van de asieladvocaat. Sommige ‘activistische’ advocaten kunnen echter de beleidsvorming verstoren doordat zij het per definitie oneens lijken te zijn met de IND, ook als de IND met goede argumenten komt.

Onze stichting herkent het probleem van advocaten die het per definitie oneens lijken te zijn met de IND. Sommige advocaten vallen op doordat ze erg vaak zaken aan ons voorleggen waarbij de IND o.i. de aanvraag terecht heeft afgewezen. In dat geval rapporteren we aan de advocaat dat we de zaak niet kunnen ondersteunen met een rapport. Een enkele advocaat blijkt die conclusie

¹⁵ Gedoeld wordt met name op de antwoorden die de IND heeft gegeven op de schriftelijke vragen die de ABRvS heeft gesteld in de zaken die hebben geleid tot de uitspraken van 19 januari 2022 (ECLI:NL:RVS:2022:93 en ECLI:NL:RVS:2022:94) en 28 september 2022 (ECLI:NL:RVS:2022:2713).

¹⁶ Uitspraak rechtbank Den Bosch 22 november 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:12865, r.o. 86

¹⁷ Het argument is onder meer niet ter zake doende, omdat het aantal zaken dat ‘de IND’ ziet niets zegt over de ervaring en de handelingsbekwaamheid van de in de betreffende individuele zaak betrokken medewerkers.

niet te kunnen accepteren en stuurt ons zelfs een soort van zienswijze waarmee hij onze conclusie meent te kunnen aanvechten, waar wij echter niet verder op in gaan.

Wel vragen wij ons af, waar IND rapport op doelt als wordt gezegd dat zulke advocaten de *beleidsvorming* verstoren. Toegegeven, soms kan het proces van besluitvorming knap lastig gemaakt worden met bijvoorbeeld uitgebreide zienswijzen en beroepsschriften met allerlei verwijzingen naar al dan niet relevante bronnen, maar dat raakt de beleidsvorming nog niet.

Daarnaast wordt als probleem gezien, dat advocaten druk kunnen uitoefenen om sneller tot een beslissing te komen. Dit moet o.i. wel gezien worden tegen de achtergrond van de al jaren voortdurende lange wachttijden voordat een asielaanvraag eindelijk in behandeling genomen wordt. Het mag niet onderschat worden wat dat met de betrokken vreemdeling doet. Daarbij komt nog, dat er meestal geen peil op is te trekken wanneer een asielaanvraag behandeld wordt. Complexe zaken, zoals over een bekering, worden door de bank genomen veel langer in de wacht gezet dan eenvoudigere zaken. Maar als we het hebben over zaken van vergelijkbare complexiteit (zoals asielaanvragen van Iraanse bekeerlingen) is er weinig peil op te trekken en kan er een besluit zijn op de asielaanvraag van iemand die pas een half jaar in Nederland is, terwijl een ander al twee jaar zit te wachten op het nader gehoor.¹⁸ Mensen merken dat op de azc's: waarom heeft hij al een verblijfsvergunning terwijl ik zo veel langer zit te wachten? Die vraag stellen ze ook aan de advocaat die er dan maar mee moet zien te dealen. Als er dan nog peil op is te trekken, kan het nog wel uitgelegd worden en kan ook enigszins een indicatie gegeven worden hoe lang het nog kan duren. Met de kennelijke willekeur die we zien, is ook dat echter niet mogelijk. Bij onze stichting krijgen we daar ook wel vragen over en ook wij kunnen niet uitleggen hoe het werkt en wat verwacht kan worden. Hier kan de IND dus ons, de advocatuur en de vreemdeling zelf een grote dienst bewijzen door meer voorspelbaar te worden als het gaat om de daadwerkelijk te verwachten wachttijd.

Ook wordt gesteld dat advocaten de uitvoering kunnen compliceren door in beroep met nieuwe stukken te komen waarop dan nog moet worden gereageerd in een verweerschrift. Onduidelijk is, of dit vooral veel voorkomt in de Algemene Asielprocedure die één dag de tijd biedt om een zienswijze in te dienen, of dat het ook vaak voorkomt in de Verlengde Asielprocedure als er vier weken de tijd is voor een zienswijze. In de Algemene Asielprocedure zijn de mogelijkheden immers beperkt om samen met de zienswijze onderbouwende documenten aan te leveren, te meer als er nader onderzoek voor nodig is, bijvoorbeeld bij VluchtelingenWerk of bij onze stichting. Ook zien we dat een verzoek om te wachten met het definitieve besluit tot wij ons onderzoek hebben kunnen afronden lang niet altijd gehonoreerd wordt. Dan heeft de advocaat toch zijn best gedaan om te voorkomen dat ons rapport pas in de beroepsfase ingebracht wordt maar heeft de IND dat kennelijk zelf niet als onnodig complicerend beoordeeld.

In dit verband komt het ook bevreemdend over, dat de IND in het rapport tevens aangeeft het als complicerend te ervaren dat in Nederland de advocatuur al een rol speelt in de bestuurlijke fase en niet pas in de beroepsfase zoals in andere landen. *"Dit kan een extra afweging voor hoor- en beslismedewerkers vormen tijdens de asielprocedure en vergt meer afstemming."* Je zou nu denken, dat de inbreng van de (door de IND zelf als meestal kundig geziene) advocaat in de bestuurlijke fase juist gewaardeerd wordt doordat de besluitvorming er beter van wordt.

¹⁸ Zie ook de grafiek op p. 16: wie bijvoorbeeld in de tweede helft van 2018 een asielaanvraag indiende waaraan een bekering ten grondslag werd gelegd, kon soms voor het eind van 2018 een besluit, maar veel vaker pas in de loop van 2019, 2020 of zelfs pas in 2021. Uit de grafiek blijkt ook duidelijk, dat het hierbij niet gaat om slechts enkele uitschieters die mogelijk door bijzondere omstandigheden lang waren uitgesteld.

Bovendien hebben we in de toeslagenaffaire gezien wat het effect kan zijn als een burger moet procederen zonder gebruik te kunnen maken van rechtsbijstand. Dit zal niet anders zijn als een vreemdeling zonder rechtsbijstand een zienswijze moet zien in te dienen bij een voornemen tot afwijzing van een asielaanvraag. Het valt te voorzien dat hiermee meer zaken in beroep bij de rechtbank komen wat de druk op de rechtspraak zal doen toenemen terwijl daar ook capaciteitsproblemen gevoeld worden. Hetzelfde geldt, als besloten wordt de fase van voornemen en zienswijze helemaal over te slaan.

Met het kennelijke pleidooi van de IND om de door henzelf gewaardeerde rechtsbijstand in de bestuurlijke fase weg te nemen, ontnemt de IND zichzelf een effectief instrument om tot betere besluiten te komen, neemt de druk op de rechtspraak toe en kan verwacht worden dat meer besluiten de rechterlijke toets niet doorstaan waarna de IND toch weer een nieuw besluit zal moeten nemen. Niet valt in te zien dat dit winst gaat opleveren wat betreft capaciteit en complexiteit en het verbaast onze stichting dan ook dat de IND hiervoor lijkt te pleiten.

5 AANVRAGERS

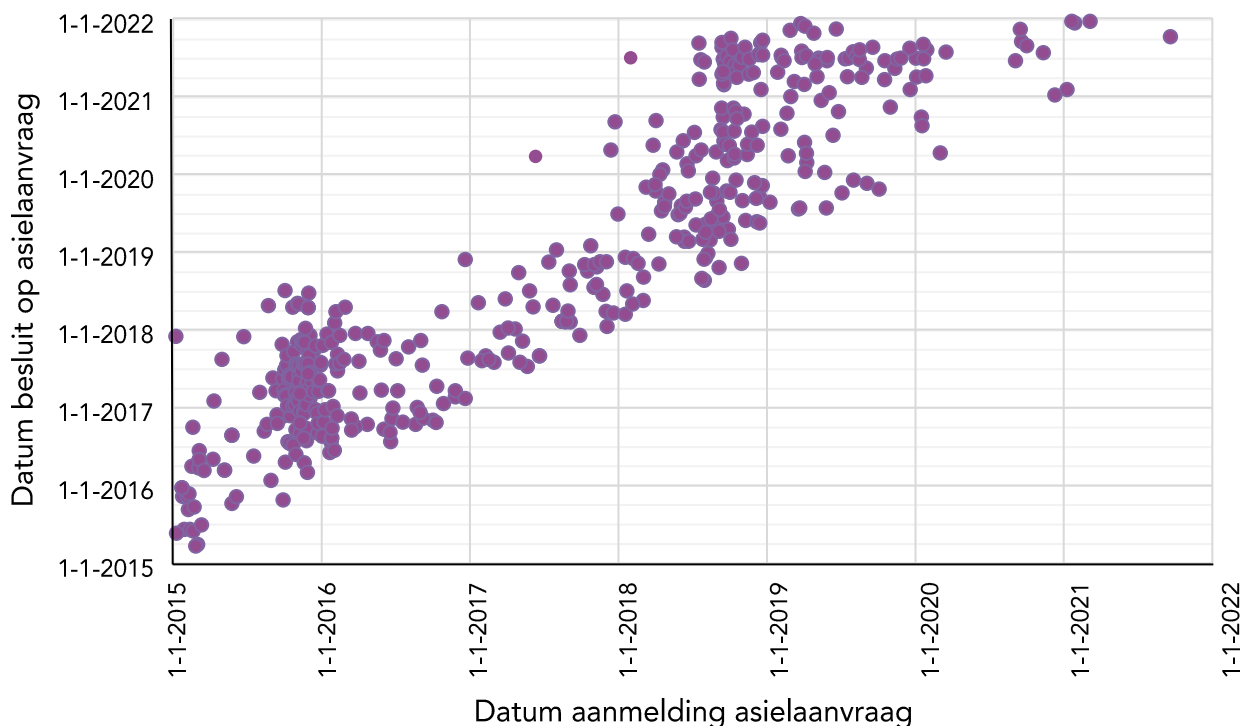
5.1 Fluctuatie instroom

Op p. 68 wordt met een grafiek getoond dat er in 2017 en 2021 duidelijke pieken zaten in het percentage asielaanvragen waarin bekering een rol speelt. Omdat dit type asielaanvragen tijdsintensief zijn in vergelijking met diverse andere asielaanvragen, dragen dergelijke pieken bij aan capaciteitsproblemen.

Het is bij lezing van de daarbij gegeven analyse (p. 69) wel opletten. De indruk ontstaat makkelijk dat het probleem veroorzaakt wordt door fluctuaties in de instroom. De realiteit is echter een andere. De cijfers per jaar hebben namelijk geen betrekking op het jaar waarin een bepaald type asielaanvraag is ingediend (instroom), maar op het jaar waarin deze is afgehandeld (uitstroom) en dat kan veel uitmaken. Bij analyse van de bij onze stichting bekende zaken blijkt, dat veruit de meeste asielaanvragen over bekering waarin de IND in 2017 een besluit heeft genomen in 2015 en 2016 zijn ingediend. Evenzo zijn veruit de meeste asielaanvragen over bekering waarin de IND in 2021 een besluit heeft genomen in 2018 en 2019 ingediend. In beide gevallen waren in een periode van grote achterstanden de complexe asielaanvragen (zoals die over een bekering) op de langere baan geschoven, zoals ook in de grafiek (volgende pagina) is te zien.

Nu is in de grafiek ook wel te zien, dat er in de laatste maanden van 2015 en in mindere mate in de tweede helft van 2018 een groter aantal asielaanvragen van bekeerlingen was ingediend. Dit lijkt echter, zeker voor 2015, gerelateerd te zijn aan de fluctuaties in de asielinstroom in het algemeen, die immers in 2015 een grote piek vertoonde. In 2018 was er een opvallend hoge instroom van Iraniërs, de groep met veruit de meeste bekeringszaken, wat inderdaad wel kan bijdragen aan de onvoorspelbaarheid. Toch is dit slechts een beperkt deel van het verhaal. Immers, zoals uit de grafiek valt af te lezen, was de IND, wat betreft bekeringszaken, in 2018 nog voornamelijk bezig met de behandeling van asielaanvragen die in 2017 waren ingediend terwijl de instroom van bekeringszaken in 2017 niet eens zo hoog was. Het echte probleem is dus eerder een structureel capaciteitsgebrek dan fluctuaties in de instroom. Verder kan, gelet op het stelselmatig uitstellen van de behandeling van dit soort complexe asielaanvragen, niet gezegd worden dat het hoge aantal behandelde zaken van 2021 een verrassing kan zijn geweest. Nu blijkt dat veruit de meeste asielaanvragen van bekeerlingen die in 2018 zijn aangemeld pas in de

jaren 2019-2021 daadwerkelijk behandeld zijn, had tijdig bekend kunnen zijn dat er in die jaren 2019-2021 meer capaciteit nodig was.

Datum uitstroom versus datum instroom van asielaanvragen bekeerlingen¹⁹

5.2 Gebruik en misbruik van openbare werkinstructies (en ambtsberichten)

Op p. 70 wordt aangegeven dat aanvragers zich beter weten voor te bereiden op de asiel-aanvraag omdat de werkinstructies tegenwoordig openbaar zijn, maar dat dit ook afbreuk kan doen aan de authenticiteit van het relaas. *“Geïnterviewden merken op dat het sindsdien voorkomt dat er letterlijke teksten uit deze werkinstructie [betreffende LHBTIQ+] worden verteld in gehoren. (...) Gerelateerd hieraan vermoeden sommige medewerkers (...) dat er meer dan voorheen sprake is van oneigenlijk gebruik of misbruik van IND procedures. Openbaarheid van werkinstructies, sociale media en lange wachttijden maken het volgens hen ook makkelijker voor vreemdelingen die geen recht hebben op bescherming om de IND om de tuin te leiden om als-nog in aanmerking te komen voor een vergunning. Ook zagen we in het vorige hoofdstuk dat politieke en maatschappelijke druk soms leidt tot invoering van beleid dat meer gevoelig is voor misbruik.”*

¹⁹ Gebaseerd op de bij Stichting Gave bekende dossiers. Het betreft dus vrijwel uitsluitend zaken die (in eerste instantie) zijn afgewezen. Daarmee is niet gezegd dat het geen betrouwbaar beeld oplevert. Er zijn in elk geval geen aanwijzingen dat bekeringszaken die direct zijn ingewilligd sneller behandeld zijn geweest. Ten overvloede zij voorts opgemerkt, dat de 'datum besluit' altijd het eerste besluit betreft, voorafgaand aan een eventueel beroep bij de rechtbank. Het betreft in geen geval de datum van een nieuw besluit na een gegrond beroep.

Het komt ons voor dat letterlijke citeringen uit de werkinstructie juist makkelijk te herkennen zijn, vooropgesteld dat de betrokken medewerkers de werkinstructie kennen. Verder deden ook allerhande vragenlijsten, samengesteld op basis van gehoorrapporten, de ronde toen veel werkinstructies nog niet openbaar waren. Die vragenlijsten waren bij de IND zelf niet bekend, wat het o.i. juist lastiger maakte om te signaleren of er op een dubieuze wijze gebruik van gemaakt werd.

Overigens is het ook voorstelbaar dat tijdens gehoren passages uit een ambtsbericht letterlijk aangehaald wordt als ware het het eigen relaas van de vreemdeling. Thans wordt er ook wel voor gepleit om ambtsberichten niet meer openbaar te maken. Dit lijkt onze stichting echter geen begaanbare weg, aangezien een besluit dat mede gedragen wordt door informatie uit een ambtsbericht ook op dit onderdeel voor de rechtbank inzichtelijk en toetsbaar met zijn. Bovendien zal het het gesignaleerde probleem niet oplossen, aangezien informatie uit ambtsberichten voor een belangrijk deel afkomstig is uit andere, openbare, informatiebronnen zoals mensenrechtenrapporten en openbare ambtsberichten van andere landen. Er blijft voor een vreemdeling genoeg te kiezen als het gaat om het letterlijk citeren uit openbare bronnen om te doen voorkomen dat het zijn eigen relaas is.

Al met al meent onze stichting dat de openbaarheid van de werkinstructies vooral positief uitwerkt, omdat aanvragers beter voorbereid zijn op het gehoor, wat het IND rapport ook als positief duidt. Het risico van misbruik is daarmee niet uitgesloten, maar achten wij niet groter dan voorheen. Bovendien geeft de werkinstructie voor asielaanvragen over bekering en afvalligheid duidelijk aan dat van de vreemdeling verwacht wordt dat hij kan vertellen waarom het nieuwe geloof voor hem persoonlijk belangrijk is dan wel waarom het oude geloof voor hem persoonlijk niet houdbaar was. Dat is niet te faken middels citeren uit de werkinstructie. Wel heeft de gehoor- en beslismedewerker goede training en veel ervaring nodig om hierover goed vragen te stellen en de verklaringen hierover goed te beoordelen, maar als die vaardigheden beschikbaar zijn, draagt het wel bij aan het ondervangen van eventueel misbruik.

In conclusie: er zijn altijd middelen geweest om een relaas te faken en dat lijkt moeilijk uit te bannen, ook wat betreft de andere punten die het IND rapport op p. 70 en 71 noemt en die de beoordeling complexer maken. Echter, met de erkenning dat dit inderdaad factoren zijn die bijdragen aan de complexiteit, komt het ons voor dat deze complexiteit niet wezenlijk veranderd is door bijvoorbeeld de openbaarmaking van werkinstructies en ook niet wezenlijk zal verminderen als werkinstructies en ambtsberichten niet meer openbaar zijn.

6 HANDELINGSPERSPECTIEVEN

In het slothoofdstuk worden na de conclusies mogelijke handelingsperspectieven besproken. Hier willen we, in aansluiting op onze bespreking hierboven, kort op ingaan, zover als in het kader van dit rapport, met de focus op asielaanvragen over afvalligheid en bekering, relevant geacht wordt.

6.1 Handelingsperspectieven IND

6.1.1 Professionalisering van hoor- en beslismedewerkers

Een belangrijk aspect dat op p. 81vv. genoemd wordt is de behoefte dat medewerkers kunnen groeien in professionaliteit. Dat houdt in, dat zij steeds meer het vertrouwen en de ruimte krijgen

om in eigen verantwoordelijkheid keuzes te maken. Medewerkers lijken zich momenteel onvoldoende te kunnen ontwikkelen omdat ze te maken hebben met een toenemend aantal gedetailleerde instructies die ze moeten volgen. Onze stichting meent dat dit een belangrijke conclusie is en dat het IND-rapport hier goede voorstellen voor doet. Kernwoorden zijn reflectie, beraadslaging en oefening.

In dit verband willen we nogmaals opmerken, het te betreuren dat de IND de webinars die wij op verzoek van de IND hebben ontwikkeld, kennelijk niet wenst in te zetten (zie ook par. 3.1). Deze webinars bieden juist doelgerichte reflectie afgewisseld met gespreksvragen die IND medewerkers op eigen gelegenheid in groepjes kunnen doornemen en bespreken met een tijdsbesteding van ongeveer 1 uur per keer, waarmee het flexibel ingepland kan worden. Het sluit aldus goed aan bij de behoefte aan reflectie, beraadslaging en oefening, juist voor medewerkers die ervaring met asielaanvragen over afvalligheid en bekering aan het opbouwen zijn. De IND wil ook de kant op, dat medewerkers minder instructies krijgen en meer professionele ruimte. De adviesafdeling moet dan minder werkinstructies opstellen en minder gedetailleerde werkinstructies. Wat betreft de werkinstructie 2022/3 Bekeerlingen en afvalligen, kan onze stichting dit streven onderschrijven. Zoals reeds eerder is geconcludeerd, is de werkinstructie te weinig inzichtelijk en te weinig overzichtelijk.²⁰ De werkinstructie zoals die nu is, valt al snel uiteen in drie hoofddelen, namelijk bekering, atheïsme en afvalligheid. Kernprobleem is o.i., dat atheïsme in de zin van de werkinstructie ook valt onder de noemer van bekering, maar er dus goeddeels los van wordt gezien. Daar komt nog bij, dat in het deel over bekering ook afvalligheid besproken wordt, bijvoorbeeld in de vorm van de vraag waarom het vroegere geloof niet voldeed. Ook is er een bespreking van aanleidingen om je van het vroegere geloof af te wenden. Wat in dit verband ontbreekt, en wat o.i. de basis van de werkinstructie zou moeten zijn, is de vraag: wat is *verandering van geloof in algemene zin* en wat kan daarbij een rol spelen. Pas secundair is de vraag van belang wat afvalligheid (i.e. een overgang van een geloof naar geen geloof), of wat bekering tot een andere godsdienst of tot bijvoorbeeld atheïsme inhoudt. Als de hoofdzaak over verandering van geloof in algemene zin helder is, hoeft de werkinstructie o.i. niet al te gedetailleerd in te gaan op de specifieke aspecten van afvalligheid, bekering naar een andere godsdienst of bekering naar bijvoorbeeld atheïsme. Wel is het van belang dat de gehoor- en beslismede-werkers daarover goede en bruikbare informatie kunnen vinden, niet als een soort van beslis-boom maar om voldoende handvatten te krijgen waarmee ze in staat zijn zelfstandig keuzes te maken hoe bij een specifiek relaas goed doorgevraagd kan worden en hoe tot een voldoende gedragen besluit te komen. Onze stichting is voornemens om voorstellen te doen voor verbeteringen in deze richting.

Tot slot geeft het IND-rapport aan, dat het personeelsverloop bij de directe Asiel & Bescherming hoog is. Vooral in de eerste twee jaar stromen veel A&B-medewerkers uit. Dit gegeven vindt onze stichting zeer verontrustend. Immers, consequentie is dat de IND elk jaar veel tijd moet blijven investeren in de basisopleiding van nieuwe medewerkers en weinig toekomt aan vervolgopleidingen die nodig zijn voor de gewenste professionalisering. Met name bij de asielaanvragen over geloof of over LHBTQ+ zal dit zich uiten in structureel onvoldoende ervaren medewerkers om deze complexe zaken met vertrouwen te kunnen behandelen.

²⁰ https://juridisch.gave.nl/wp-content/uploads/2022/03/Notitie-bij-WI-2022_3-Bekeerlingen-en-afvalligen-versie-1.4.pdf. Opgemerkt wordt ook, dat de werkinstructie 2022/3 het onderdeel afvalligheid onnodig complex maakt door te spreken over vormen van afvalligheid en over typen afvalligen zonder inzichtelijk te maken wat er onder verstaan wordt, laat staan dat duidelijk wordt waarom deze begrippen noodzakelijk gedacht worden. De begrippen dragen aldus niet bij aan de voor het onderzoek en de beoordeling benodigde handvatten maar leiden er eerder van af.

6.1.2 *Waar complexiteit niet te reduceren valt: erkennen en benoemen*

Op p. 85 wordt benoemd dat het verstandig is complexiteit te benoemen als dit een onvermijdelijk gegeven is en knelpunten te erkennen en toe te lichten waarom bepaalde punten niet te beïnvloeden zijn. Dit kan zowel intern als extern helpen om frustraties te voorkomen. Onze stichting acht dit inderdaad van groot belang. Wel is een aandachtspunt dat de focus bij de IND lijkt te liggen op uitleg *waarom* de asielprocedure lang duurt, terwijl de vreemdeling allereerst behoefte heeft aan perspectief *wanneer* de asielprocedure behandeld wordt en een besluit verwacht kan worden.

6.2 **Handelingsperspectieven voor andere partijen**

De IND bespreekt ook op welke punten zij andere partijen nodig heeft om complexiteit te reduceren of beter met complexiteit om te kunnen gaan.

6.2.1 *Differentiëren asielprocedure*

In dit kader gaan wij alhier specifiek in op de voorstellen ‘Differentiëren asielprocedure’ op p. 87vv. Er wordt voorgesteld met specialisaties te gaan werken zodat kennis optimaal ingezet kan worden. Onze stichting is daar al lange tijd voorstander van en ondersteunt het voorstel dan ook. Het voorstel voor deeltijdspecialisatie kan onze stichting ook ondersteunen. Rapport IND noemt als voordeel dat medewerkers kennis van andere zaken behouden en daarmee flexibel ingezet kunnen worden indien nodig. Een ander argument dat de IND in het verleden juist noemde om te motiveren waarom specialisatie niet wenselijk was, wordt door onze stichting hierbij gemist, namelijk dat specialisatie risico geeft van verkokering waardoor een medewerker het bredere perspectief kwijtraakt. Onze stichting vindt dit een valide motief om specialisatie niet te strikt door te voeren. Dit is wat ons betreft dus een belangrijk tweede motief, niet genoemd in het IND rapport, om specialisatie niet in voltijd maar in deeltijd in te voeren.

6.2.2 *Consistentie in het personeelsbestand brengen*

Op p. 88 komt aan de orde dat de bekostigingssystematiek aanpassing behoeft zodat er meer ruimte is voor activiteiten die niet direct tot meer productie leiden, zoals proactief werven en opleiden van medewerkers om toekomstige pieken in de instroom aan te kunnen. Het lijkt ons dat bedoelde aanpassing van de bekostigingssystematiek ook van belang is om tot de beoogde (deeltijd) specialisatie te kunnen komen.

6.2.3 *Gebruikmaking van externe expertise*

Niet genoemd wordt de gebruikmaking van externe expertise. Onze stichting kan dit niet begrijpen. De werkinstructie 2022/3 Bekeerlingen en afvalligen ontbeert, zoals reeds besproken, een heldere structuur, inzichtelijkheid en duidelijkheid, wat het gevoel van complexiteit onnodig vergroot en medewerkers onvoldoende handelingsperspectief biedt om met *gegrond* vertrouwen dit type asielaanvragen te behandelen.

7 CONCLUSIES

In december 2023 publiceerde de IND het rapport *'Is de complexiteit van het nemen van asielbesluiten veranderd? – Ervaringen, oorzaken en handelings-perspectieven*. Van de diverse asielaanvragen zijn die over geloofsovertuiging in het bijzonder complex. In het IND rapport wordt daar dan ook de nodige aandacht aan besteed.

Voor een deel kunnen we de bevindingen van de IND onderschrijven. Voor een ander deel zien we ruimte voor nuancering en een betere weg voorwaarts. Dit wordt hieronder samenvattend besproken.

7.1 Terechte zorgen van de IND

Het IND rapport noemt terechte zorgen en knelpunten waar o.i. de politiek (mede) een taak en verantwoordelijkheid heeft om die zorgen en knelpunten het hoofd te bieden.

7.1.1 Capaciteit, personeelsverloop en opleiding

Voor onze stichting staat het capaciteitsprobleem en het grote personeelsverloop bovenaan de lijst van oorzaken die maken dat er al jarenlang structureel onvoldoende tijd beschikbaar is voor interne opleiding, men name voor de complexe asielaanvragen zoals die over geloof. We zien het laatste jaar de kwaliteit van de gehoren en besluiten betreffende afvalligheid en bekering ook afnemen. Voorts verzwakt het personeelsverloop de ervaring en daarmee het vertrouwen in de eigen vaardigheden van de medewerkers met risico van langere gehoren en uitgebreidere besluiten zonder dat het de zorgvuldigheid en kwaliteit van besluitvorming ten goede komt.

7.1.2 Maatschappelijke verontwaardiging

Een terechte zorg is ook de invloed van maatschappelijke verontwaardiging die kan ontstaan bij de afwijzing van een asielaanvraag van een vreemdeling die een groot sociaal netwerk in de Nederlandse maatschappij heeft weten te krijgen. Op zich begrijpelijke verontwaardiging wint het soms van de redelijkheid. De IND kan goede redenen hebben om een asielaanvraag af te wijzen die niet altijd goed begrepen worden. 'De politiek' kan de IND voor de voeten lopen door te makkelijk met de verontwaardiging mee te bewegen. Dat leidt niet altijd tot meer rechtvaardigheid in de uiteindelijke besluitvorming. Politici kunnen er goed aan doen een zaak eerst te laten toetsen door een onafhankelijke partij.

7.2 Vertekend beeld

De duiding die de IND geeft aan feiten en cijfers draagt op meerdere punten bij aan een vertekend beeld van de werkelijkheid.

7.2.1 Afschaffing discretievereiste

De IND verwijst naar een uitspraak HvJ EU uit 2012 volgens welke niet mag worden verwacht dat een bekeerling zich bij terugkeer naar land van herkomst terughoudend opstelt in het uiten van zijn geloof teneinde vervolging te voorkomen. De IND ziet dit terecht als een factor die de behandeling van betreffende asielaanvragen complexer maakt. Het is echter onjuist dit toe te schrijven aan het Hof omdat het voortvloeit uit internationale verdragen waar Nederland zich reeds eerder aan verbonden had maar wat in het beleid onvoldoende doorwerking had.

7.2.2 *Fluctuatie in aantal complexe asielaanvragen*

Een ander in het oog springend punt is de fluctuatie van het jaarlijkse aantal asielaanvragen over bekering of afvalligheid en over LHBTIQ+. De IND stelt dat deze fluctuatie het moeilijk maakt om de capaciteit en planning af te stemmen op de behoefte. Als er veel complexe asielaanvragen zijn, zoals die over geloof en LHBTIQ+, is immers meer tijd en dus meer capaciteit nodig. De IND ziet echter ten onrechte grote fluctuaties in de instroom. De gepresenteerde cijfers gaan immers over de fluctuaties in de uitstroom van asielaanvragen, niet in de instroom. Complexe zaken zijn in 2015 en 2016 alsmede in 2018 en 2019 vanwege capaciteitsgebrek langdurig in de wacht gezet. De pieken die de cijfers in 2017 en in 2021 laten zien, zijn dus niet een gevolg van fluctuaties in de actuele instroom, maar van een forse inhaalslag in de afhandeling van 'oude instroom'. Onverwacht kan dit niet zijn geweest.

7.3 **Eigen beleidsruimte en verantwoordelijkheid IND**

Onze stichting ziet in het IND rapport ook te weinig reflectie op eigen (beleids)keuzes die mede geleid hebben tot toenemende complexiteit.

7.3.1 *Gebrek aan overzicht en duidelijkheid*

Op verschillende punten beklagt de IND zich er over dat de rechtspraak en belangenorganisaties het werk complexer maken. VluchtelingenWerk en Nidos hebben de indruk dat de IND zelf complexiteit in de hand werkt door de manier waarop veranderingen in de juridische en beleidskaders verwerkt worden. Interviews met IND medewerkers lijken dit te bevestigen: er is gebrek aan overzicht van informatie en werkinstructies lijken onvoldoende duidelijk te zijn.

Onze stichting herkent dit beeld. De IND heeft bijvoorbeeld meer dan eens de eigen werkwijze niet goed weten uit te leggen, wat geleid heeft tot Afdelingsuitspraken die de IND nopen de werkwijze te verduidelijken of te verbeteren. Vervolgens zien we dat de 'verbeterde' werkinstructie weer nieuwe vragen oproept. De werkinstructie is fors uitgebreid, maar de interne consistentie is zoekgeraakt. Ook zijn nieuwe begrippen geïntroduceerd die niet inzichtelijk zijn gedefinieerd en toegelicht. Gevolg is dat de vernieuwde werkinstructie nog steeds onvoldoende handelingsperspectief biedt wat bijdraagt aan een groot gevoel van gecompliceerdheid.

7.3.2 *Eigen beleidskeuzes IND*

Bij de werkwijze voor bekering en afvalligheid heeft de IND er zelf voor gekozen om het zwaartepunt van de beoordeling te leggen bij de motieven voor en het proces van bekering of afvalligheid, ook als die bekering of afvalligheid jaren geleden heeft plaatsgevonden. Omdat het voor de beoordeling van het risico bij terugkeer veel meer gaat om de vraag hoe de vreemdeling zijn huidige geloof (of zijn huidige niet-geloven) uit en waarom dat belangrijk voor hem is, leidt dat er toe dat standaard een groot deel van de tijd en aandacht wordt besteed aan aspecten van het relaas die in een individuele zaak mogelijk minder relevant zijn. De IND kan o.i. de complexiteit verminderen door hierin betere keuzes te maken, met name door het zwaartepunt voor de beoordeling te leggen op de activiteiten die de vreemdeling ontplooit in het kader van zijn geloof en het belang die deze voor hem hebben.

7.3.3 *Te vrijblijvende gebruikmaking van externe expertise*

De IND laat o.i. kansen liggen door structureel onvoldoende open te staan voor gesprek met en advies van belangenorganisaties en deskundigen. Bij de herziening van de werkinstructie over

bekering en afvalligheid, begin 2022, is de gebruikmaking van advies van deskundigen erg vrijblijvend en daarmee onvoldoende effectief gebleken. De IND kan maatschappelijke verontwaardiging voor een belangrijk deel voorkomen als ze meer open staat voor inbreng vanuit maatschappelijke organisaties zoals onze stichting.

De IND laat o.i. ook opleidingskansen liggen, door externe deskundigen niet structureel bij de interne opleiding te betrekken. Ook webinars die onze stichting (nota bene op verzoek van de IND zelf) ontwikkeld heeft, worden in de praktijk niet ingezet. Dit, terwijl de gekozen webinar-vorm zich juist leent voor een flexibele inzet in een vaak volle agenda en kennelijk aansluit bij de opleidings- en professionaliseringsvisie van de IND zoals besproken wordt in par. 3.1 en 6.1.

7.3.4 Specialisatie

Het IND rapport ziet een bepaalde mate van specialisatie op land en asielmotief als een mogelijkheid om tot meer efficiëntie en kwaliteitsverbetering te komen. Onze stichting zou dit toejuichen. Het verbaast ons wel, dat het IND rapport in dit kader geen melding maakt van de Iran-teams die in maart 2020 juist vanuit dit perspectief zijn opgeleid, met speciale aandacht voor afvalligheid en bekering en LHBTIQ+. Dit heeft geen verder vervolg gekregen en de teams lijken ook niet meer te bestaan. Een evaluatie van deze Iran-teams wordt node gemist.

7.3.5 Bijdrage en kwaliteit advocatuur

De IND is overwegend positief over de bijdrage van advocaten, wat de IND helpt om tot betere besluiten te komen. Het verbaast onze stichting dan ook zeer, dat de IND er voor lijkt te pleiten om de rechtshulp in de bestuurlijke fase te schrappen. Verwacht kan worden dat de druk op de rechtspraak toeneemt, dat meer besluiten in de beroepsfase geen stand zullen houden en dat er aldus meer zaken terugkomen bij de IND om opnieuw beoordeeld te worden. Niet valt in te zien dat dit winst gaat opleveren wat betreft capaciteit en complexiteit.

7.3.6 Onvoldoende perspectief bij lange wachttijden

De IND ervaart druk vanuit de advocatuur als advocaten aandringen op versnelling van de procedure van een cliënt. Aan de ene kant zal de politiek moeten bijdragen aan de oplossing van het structurele capaciteitsgebrek. Aan de andere kant heeft de IND zelf de mogelijkheid om beter inzichtelijk te maken op welke wachttijd gerekend moet worden. Vreemdelingen ervaren veel willekeur en zien dat medebewoners op het azc die korter in Nederland zijn eerder gehoord worden en een besluit krijgen. De IND lijkt hier wel meer oog voor te hebben gekregen, maar lijkt zich toch nog onvoldoende te realiseren dat een vreemdeling gewoon een concrete indicatie wil hebben wanneer zijn asielaanvraag in behandeling genomen wordt. Ook lijkt de IND nog onvoldoende te beseffen dat het vooral de advocaat is die met vragen hierover te maken krijgt.

7.3.7 Gebruik en misbruik van openbare werkinstructies (en ambtsberichten)

IND medewerkers zien steeds vaker dat vreemdelingen een asielrelaas faken middels aanhalingen uit een werkinstructie zoals die over LHBTIQ+. Niet genoemd maar evenzeer mogelijk is, dat een vreemdeling passages aanhaalt uit ambtsberichten. Er zijn om deze reden pleidooien om te stoppen met het publiceren van werkinstructies en ambtsberichten. Vraag is of dit kan (wat betreft de ambtsberichten) en of het effectief is. Besluiten die mede gedragen worden door informatie uit ambtsberichten moeten voor de rechtbank inzichtelijk en toetsbaar zijn en vreemdelingen die een relaas faken kunnen ook citeren uit andere openbare bronnen, zoals mensenrechtenrapporten. Ook waardeert de IND het als positief dat de openbaarheid van werk-

instructies bijdraagt aan een betere voorbereiding van de vreemdeling omdat hij in beeld heeft wat er van hem verwacht zal worden.

Als het gaat om een bekeringsrelaas, is tot slot van belang dat de werkinstructie terecht opmerkt dat het er vooral om gaat dat de vreemdeling zijn relaas persoonlijk kan maken. Dit is belangrijk om de fake verhalen er zo goed mogelijk uit te filteren. Dit vereist wel extra opleiding en bovengemiddelde ervaring, wat juist bij het huidige capaciteitsgebrek en personeelsverloop een groot knelpunt is.

COLOFON

JURIDISCHE ONDERSTEUNING GAVE

De afdeling juridische ondersteuning geeft advies aan kerken en vrijwilligers aangaande vragen die liggen op het terrein van het vreemdelingenrecht. De afdeling biedt ook ondersteuning aan christenen die asiel aanvragen op grond van vrees voor geloofsvervolgung.

ALGEMENE VOORWAARDEN

Op onze dienstverlening zijn algemene voorwaarden van toepassing welke gedownload kunnen worden van

<https://juridisch.gave.nl/bibliotheek/algemene-voorwaarden>

Stichting Gave

Marie Curiestraat 35
3846 BW Harderwijk
T 0341 - 460 328

www.gave.nl | juridisch@gave.nl
IBAN NL85 INGB 0006 9900 56